

лише при помочи просвіти, але також при помочи руханки. Інакше лишимося інтелегентними невільникми у других народів, що вміють уживати п'ястуків»¹³. Водночас деякі урядовці бачили у фізичному вихованні ще й ідеологічну зброю, чого той уже не сприймав. Несхожість між країнами полягала лише в тому, наскільки ідеологічна складова заступала спортивну. Загалом же для І. Боберського фізичний вишкіл – це шлях до відновлення незалежності, але аж ніяк не засіб у політичних дебатах.

Натомість у СРСР, частиною якого була й Україна, спеціально організована рухова активність сприймається вже не як засіб виховання здорового пролетаріату, а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової і вже потім фізичної підготовки молоді. Важливим її елементом стане заснований у 1931 р. комплекс «Готовий до праці та оборони». Він не мав внутрішньої потенції до розвитку, оскільки стимулювався духовною атмосферою радянського мілітаризму. Саме той спонукав до появи цього комплексу і тривалий час підживлював інтерес до нього поміж широким народним мас.

Висновки. Комуністичні лідери, скоріш за все, розуміли, наскільки великою є внутрішня енергія цього парадоксального емоційно-вольового комплексу і наскільки значними є мобілізаційні ресурси того механізму державної ідеології, що будувався з опорою на це світовідчуття. І вони постійно підживлювали його, зокрема, через нагнітання відчуття небезпеки з приводу можливої військової інтервенції. Коли стояло питання не так про побудову комуністичного майбутнього, як про збереження державності («першої країни робітників і селян»), а принагідно, і можливість займатися відповідною розбудовою, тоді кожна конкретна справа, зорієнтована на вирішення завдань «спасіння батьківщини» (чи то на полі бою, чи на футбольному – не суть важливо), набувала сенсу прямого служіння вищому ідеалу й одночасно була максимально актуалізована й мотивована як справа конкретна: кожен комсомолец, який виконував норми ГПО, відчував свою приналежність до захисників батьківщини. Цим і пояснюється готовність і бажання мільйонів людей займатися ГПО – масовість його ґрунтувалася на суб'єктивній зацікавленості. Коли ж відчуття «оточеної фортеці» зникло – ГПО втратив свій внутрішній зміст, а разом із цим зникає інтерес до нього й поміж людей.

¹ «Fizychna kultura» – Kyiv, 1932. – 5 kvitnia

² Tymoshenko Yu. Istorychni umovy ta spetsyfika rozvytku sportu y fizychnoho vykhovannia v radianskii Ukraini v 20-40-vi roky KhKh st./ Tymoshenko Yu. O. – Kyiv: TOV «NVP» Interservis, 2014. – S.172.

³ Akhatova L. Y. Razvytye turyzma kak osoboi formy massovoi kultury v Rossyy v 20-e–80-e hody KhKh veka (na materyalakh TASSR): dys. ... kandydata yst. nauk: 24.00.01/ Akhatova Leisan Yldarovna. – Kazan, 2008. – S. 109.

⁴ Hridina I. M. Dukhovne zhyttia naseleennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945 rr.): dys. ... doktora ist. nauk: 07.00.01 Hridina Iryna Mykolaivna. – Donetsk, 2010. – S. 152-154.

** Важливо, що саме у цей період у нацистській Німеччині спостерігаються подібні процеси: підлітки 10-13 років проходили фізичну підготовку в організації «Юнгфольке», 14-18 років – в «Гітлерюгенді», складали практичні нормативи та іспити й отримували «військове свідоцтво». Основу військово-фізичної підготовки становив запроваджений у 1934 р., «ґелендешпорт» – спорт на місцевості – тривалі марші з ночівлями у лісі, орієнтування на місцевості, кидання гранат, стрільба, плавання в одязі тощо.

⁵ Ystoriya fizycheskoi kultury y sporta: [Ucheb. dlia studentov yn-tov fiz. kultury / V. V. Stolbov, H. D. Kharabuha, N. Y. Ponomarev y dr.]; Pod obshch. red. V. V. Stolbova. – M.: Fizycheskaia kultura y sport, 1983. – S. 124.

⁶ Ukrainyski sport: Pokazhchyk knyzhkovykh vydan z fizychnoho vykhovannia ta sportu v Ukraini (1922-1941) / [uklad. ta avt. peredm. O. Vateba; Nauk. red. B. Yakymovych]. – Lviv: Vydavnychi tsestr LNU im. I. Franka, 2002. – S. 18.

⁷ Holoshchapov B. R. Ystoriya fizycheskoi kultury y sporta / Holoshchapov B. R. – M.: Yzd.tsestr «Akademyia», 2011. – S. 164.

⁸ Hans Ulrykh Humbrekht. Pokhvala sportyvni krasii. / Per. z anhl. – K.: Dukh i litera, 2012. – S. 134.

⁹ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (nadali – TsDAHOU). – F.269. Op.1. Spr.1024. «Lystuvannia Upravy Soiuzu Ukrainskoho Sokilstva z providnym diiachem ukrainskoho sokilsko-sichovoho rukhu I. Boberskyim z pytan stanu i perspektiv diialnosti sokilskykh orhanizatsii». – (5.07.1932 – 1.02.1939) – Ark.8.

¹⁰ TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.14.

¹¹ TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.48.

¹² TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.29.

¹³ TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.41.

УДК 94(477):323:347.61 «1964-1985»

© Юлія Тищенко
(Київ)

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА
У СФЕРІ ОХОРОНИ СІМ'Ї В УРСР
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х –
ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х рр.)**

У статті автор аналізує найважливіші нормативно-правові документи, а також виділяє основні напрямки державної сімейної політики в УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Ключові слова: сімейна політика, нормативно-правові акти, шлюб і сім'я, охорона материнства і дитинства.

Ю. Тищенко
(Київ)

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА
В СФЕРЕ ОХРАНЫ СЕМЬИ В УССР
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1960-х –
ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1980-х гг.)**

В статье автор анализирует важнейшие нормативно-правовые документы, а также выделяет основные направления государственной семейной политики в УССР во второй половине 1960 – первой половине 1980-х годов.

Y. Tyshchenko
(Kyiv)

**STATE POLICY IN THE FIELD
OF PROTECTION FAMILY IN USSR
(late 1960s – early 1980s)**

The integral part of building the communist future of the Soviet Union in the second half of 1960 – the first half of 1980 was the solution to the problem of human resources, which was not enough because of losses during the Second World War and because of the low birth rate in the Soviet families. In particular, changes concerned the protection of the family as an important social link, which took a crucial role in the reproduction of population. In article considers the mechanism of resolving demographic problems of the USSR by analyzing the most important legal documents that determined the areas of family policy of the Soviet state in the second half of 1960 – the first half of 1980, and the implications of these documents in practice.

In the article traced the evolution of the vision in the ideologies of party the place of a family in the structure of Soviet society. Attitude to family as an institution of social life in the Soviet Union changed – from family accusation charges in petit bourgeois (in 1917-1950 years) till definition a family as one of the most important elements of Soviet society, which was reflected in the regulatory legal acts of the USSR 1960-1980 years. Practical implementation of policy directions strengthen the family had become: direct financial family support (pensions, child allowances after birth); benefits to families with children (labor, tax, pension, payment services in pre-schools, health centers); Natural payments for children (free medicines, baby food, breakfast in schools, trips to the resort). In addition, the Communist Party paid great attention to the role of Soviet women in the implementation of population policy of the USSR. Most state measures the second half of 1960 First half of 1980 were aimed at creating conditions to facilitate their status in family and in society. In the documents of the Communist Party repeatedly mentioned that the main task of Soviet women was motherhood and parenting. The

woman got equal rights with men, and the right to combine motherhood with socially useful socialist work, thanks to the Communist Party. The leading role in the implementation of population policies in the USSR belonged any material (increased lump sum for the birth of children, the introduction of state aid to single mothers, increase in maternity leave, financial aid mothers with many children) and moral (law of the Order of Mother heroine) encouraging Soviet women.

After analyzing a number of public acts of the USSR the second half of 1960 – the first half of 1980, which provided various kinds of financial aid to families and women directly and their implementation in practice, was made some conclusions. The Communist Party failed to solve the problem which it had set to overcome poverty and low incomes of most families with children. In addition, by the end of 1980 the Communist Party has failed to implement promises on ensuring rooms and apartments to young families. It can be assumed, that the the cause of such failures in social policy was residual principle of financing the social sector and inadequate qualification of social workers.

The article is interdisciplinary, because the family policy is the domain of historians, lawyers, sociologists, demographers, physicians. Therefore, the article can be useful not only for people historical specialization.

Keywords: social policy, family policy, the Soviet Union, USSR, demography, family, protection of motherhood and childhood, the Soviet woman, legislation.

У роки існування СРСР комуністична партія намагалася поставити під свій контроль усі сфери життя суспільства: від участі громадян у політичних процесах і до регулювання сімейних відносин. Відповідно до своєї ідеології, у 1961 р. КПРС поставила завдання побудувати матеріально-технічну базу комунізму, яка забезпечить високий рівень матеріальних і культурних благ для всього населення. Формування матеріально-технічної бази СРСР мало відбуватися не за рахунок розвитку технологій, а за рахунок залучення якнайбільшої кількості людських ресурсів. Тож невід'ємним атрибутом будівництва комуністичного майбутнього СРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років стало вирішення проблеми з трудовими ресурсами, яких постійно не вистачало внаслідок втрат під час Другої світової війни і низького рівня народжуваності в радянських сім'ях. Потреба у вирішенні демографічної кризи призвела до активних змін у соціальній політиці СРСР, зокрема щодо охорони інституту сім'ї як важливої суспільної ланки, що відіграла вирішальну роль у відтворенні народонаселення.

Питання сімейної політики СРСР у 1960-1970рр. знайшли відображення у працях соціологів і демографів А.Г. Харчева, Л.Є. Дарського, М.С. Мацьковського, А.Г. Вишневського, А.Я. Кваши¹. На межі 1980-1990-х років у науковому середовищі сімейну політику СРСР вже не розглядали лише з позиції демографії. Це було пов'язано з усвідомленням ролі сім'ї в суспільстві і необхідності здійснення цілеспрямованої державної сімейної політики. Тож особливої уваги заслуговують праці А.І. Антонова, А.Г. Вишневського, В.В. Елізарова², в яких висвітлювалися проблеми врегулювання і підтримки шлюбно-сімейних відносин з боку держави в умовах розвиненого соціалізму.

Метою дослідження є аналіз найважливіших нормативно-правових документів, які визначали напрямки сімейної політики радянської держави в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Ставлення до сім'ї як інституту суспільного життя в СРСР змінювалося – від звинувачень сім'ї в дрібнобуржуазному характері і до визначення сім'ї чи не найважливішим елементом радянського суспільства. Еволюція бачення партійними ідеологами місця сім'ї у структурі радянського суспільства знайшла відображення в нормативно-правових актах.

Радянське законодавство досить довгий час абсолютно ігнорувало міжнародні норми сімейного права, які були закріплені Загальною декларацією прав людини і громадянина, прийнятою Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Декларація містила норми про те, що сім'я є природною і основною ланкою суспільства й має право на захист з боку суспільства і держави, одночасно заборонялося довільне втручання держави в особисте та сімейне життя громадян³. Декларація прав людини і громадянина не була ратифікована в СРСР, а норма про невтручання держави в особисте життя громадянина не знайшла закріплення в жодному радянському законодавчому акті.

Впродовж усього існування СРСР сім'я, особисті і сімейні інтереси мали підпорядковуватися завданням, які ставила комуністична партія та радянська влада. В Програмі РКП(б) від 23 травня 1919 року сім'я взагалі не розглядалася як окрема суспільна ланка, і її функції зводилися до виключно спільного проживання людей, тоді як держава мала перебирати на себе функції піклування про май-

бутнє підростаюче покоління⁴. Ідея створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР знайшла втілення у новій Програмі КПРС 1961 року: сім'я розглядалася в програмі партії. Так, у розділі «Завдання партії у сфері покращення матеріального добробуту народу» визначалися ставлення партії до інституту сім'ї. В документі зазначалося, що комуністична партія ставить своїм першочерговим завданням забезпечити кожному сім'ю окремим житлом, жінок – відпусткою по вагітності і пологах, а дітей – щасливим дитинством⁵. Відповідно до Програми КПРС, наступні партійні з'їзди визначили напрямки економічного і соціального розвитку СРСР, що передбачали покращення рівня життя радянського громадянина, створення умов для зміцнення інституту сім'ї, а також захисту материнства та дитинства⁶.

Виконуючи рішення партійних з'їздів, керівництво СРСР приділяло значну увагу політиці регулювання шлюбно-сімейних відносин, збереження та зміцнення радянської сім'ї шляхом удосконалення законодавства, забезпечення належних умов для народження та виховання дітей, створення пільгових умов праці для жінок-матерів.

Нові політичні завдання у сфері сімейної політики знайшли відображення в законодавчих актах і конституціях. Союзні Конституції 1924 і 1936 років не містили жодної норми про охорону інституту сім'ї і лише декларували рівність чоловіка і жінки⁷. Хоча Конституція СРСР 1936 року містила статті про охорону здоров'я матері і дитини, а також забезпечення державою належних умов для виховання і оздоровлення дітей, однак про захист сім'ї не згадувалося⁸.

27 червня 1968 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про шлюб і сім'ю. Відповідно до закону, зберігалися попередні норми сімейних відносин в радянському суспільстві: свобода шлюбу; рівність зареєстрованого і фактичного шлюбу; свобода розлучення; принцип моногамії у шлюбі; рівноправ'я жінок і чоловіків у шлюбі; захист інтересів дітей; рівність у правах позашлюбних і дітей, народжених у шлюбі⁹. Разом з тим затверджувався ряд нових положень, в яких визначалися нові завдання радянського законодавства про шлюб і сім'ю. На підставі нового закону були розроблені та прийняті кодекси про шлюб і сім'ю в союзних

республіках. Так, Верховна Рада УРСР 20 червня 1969 року затвердила Кодекс про шлюб і сім'ю Української РСР і надала йому чинності з 1 січня 1970 року.

Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР 1969 року визначав як одне з найважливіших завдань радянської держави – піклування про сім'ю, в якій гармонійно поєднуються суспільні та особисті інтереси громадян. Держава брала на себе допомогу сім'ї у вихованні дітей шляхом зведення мережі дитячих садків, ясел, шкіл-інтернатів та інших дитячих закладів¹⁰. Кодекс встановлював порядок та умови вступу до шлюбу і його припинення, регулював особисті та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, між іншими членами сім'ї, унормовував відносини, що виникають у зв'язку з усиновленням, опікою і піклуванням, прийомом дітей на виховання.

Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР 1969 р. деталізував пріоритетні завдання, які поставила КПРС у сфері захисту сім'ї. Так, положення цього закону передбачали: подальше зміцнення сім'ї, яка будується на принципах комуністичної моралі; побудову сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поваги всіх членів сім'ї; виховання дітей сім'єю в поєднанні з суспільним вихованням у дусі відданості Батьківщині, комуністичного ставлення до праці, підготовка їх до активної участі в будівництві комуністичного суспільства; охорона інтересів матері і дитини й забезпечення щасливого дитинства кожній дитині; усунення шкідливих пережитків і звичаїв минулого у сімейних відносинах; виховання в усіх радянських громадян почуття відповідальності перед сім'єю¹¹.

Зміцнення радянської сім'ї передбачало зменшення кількості розлучень і конфліктних сімей, покращення якості сімейного виховання і утримування неповнолітніх дітей, турботу про непрацездатних членів сім'ї, удосконалення майнових і особистих стосунків між усіма членами сім'ї¹².

Практичними напрямками реалізації політики зміцнення сім'ї мали стати: безпосередня грошова допомога сім'ї (пенсії, допомога на дітей після народження); пільги сім'ям, які мають дітей (трудова, податкова, пенсійна, з оплати послуг у дошкільних закладах, оздоровчих закладах); натуральні виплати на ді-

тей (безкоштовні ліки, дитяче харчування, сніданки у школах, путівки до санаторію).

Втілюючи у життя нову сімейну політику, державний та партійний апарат керувався постановою Першого, а з 1966 року Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва, що в Радянському Союзі всі сімейні клопоти лягали на плечі жінок. Саме тому більшість державних заходів були спрямовані на створення умов для полегшення становища жінки в сім'ї і в суспільстві. У документах комуністичної партії неодноразово згадувалось про те, що основною функцією радянської жінки є материнство, але завдяки «піклуванню» компартії радянська жінка не лише отримала рівні права з чоловіком, але й право поєднувати материнство з суспільно-корисною працею¹³. Натомість, за твердженням радянської пропаганди, жінка у капіталістичному світі – хатня робітниця, яка лише обслуговує інших членів родини. Радянська жінка за допомогою чоловіка виховує дітей, виступає розпорядником сімейного бюджету, організатором побуту і вільного часу сім'ї, задовольняє потреби її членів у духовному спілкуванні¹⁴. Л.І. Брежнєв під час виступів на XXIV (1971), XXV (1976), XXVI (1981) з'їздах КПРС неодноразово наголошував, що метою політики партії є надання нових можливостей для радянської жінки виховувати дітей, брати участь у громадському житті, відпочивати і навчатися, ширше долучатися до культурного надбання¹⁵. Партія заявляла про свій обов'язок постійно турбуватися про жінку, про поліпшення її становища як матері, виховательки дітей і господарки дому¹⁶.

Піклування радянської влади про жінку-трудівницю і дітей знайшло відображення в Основах законодавства СРСР та союзних республік про працю, які набули чинності з 1 січня 1971 року, а також у Кодексі законів про працю УРСР від 1 червня 1972 року. В цих нормативних документах головний акцент робився на оплачувані відпустки для жінок по догляду за дитиною і допомоги на дітей¹⁷. У 1970-х – 1980-х роках в СРСР працюючі жінки мали право на частково оплачувану (112 днів) відпустку та відпустку по догляду за дитиною, до досягнення нею однорічного віку¹⁸. В офіційних промовах неодноразово підкреслювалось, що подібні заходи мали неопціненне значення для жінок-матерів і для дітей, оскільки вони свідчили про суспільне визнання материнської праці¹⁹. З іншого боку це

подавалося як часткова компенсація сім'ї матеріальних затрат по вихованню дітей та надання працюючій жінці можливості переривати професійну діяльність на час догляду за дитиною із збереженням робочого місця. Таким чином, держава, зміцнюючи сім'ю і піклуючись про становище жінок, сприяла стимулюванню народжуваності і покращенню демографічної ситуації в СРСР.

Заходи, які задекларувала влада, могли вирішити проблему поєднання професійної активності жінки з її сімейними та материнськими обов'язками, але лише тоді, коли ця державна допомога була суттєвою. В інших випадках жінки були змушені переривати свою відпустку і виходити на роботу.

Розвиток інституту сім'ї потребував необхідного матеріального забезпечення, тому важливим напрямом державної соціальної політики у 1970-1980-х роках було подолання важкого фінансового становища сімей з дітьми на основі введення матеріальної допомоги, що знайшло відображення в указі Президії Верховної Ради УРСР Про заходи по збільшенню державної допомоги сім'ям, що мають дітей від 2 січня 1981 року. Також у нормативних документах закріплювалася допомога окремим категоріям сімей: малозабезпеченим (Указ президії ВР УРСР Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям від 25 вересня 1974 року); сімей з дітьми-інвалідами (Положення ВР УРСР Про покращення матеріального забезпечення інвалідів дитинства від 23 травня 1979 року); допомоги на дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів (Указ Президії ВР УРСР «Про покращення порядку сплати аліментів на утримання дітей» від 21 липня 1967 року). Зокрема, Указ Президії ВР УРСР «Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям» від 25 вересня 1974 року передбачав виплату щомісячної допомоги 12 крб на кожну дитину в сім'ї, де сукупний дохід на одну людину не перевищував 50 крб на місяць²⁰. У 1985 році середня заробітна платня робітника і службовця в УРСР становила близько 170 крб на місяць. В сім'ї, де працювали і чоловік, і жінка, а в бездітних та малодітних сім'ях майже всі жінки працювали, середній заробіток становив більш як 340 крб на місяць²¹. Відповідно сім'я, де обоє з подружжя працювали, навіть маючи чотирьох – п'ятьох дітей, допомогу, згідно з цією постановою, не отримували.

У післявоєнні роки демографічна політика в СРСР спрямовувалася на матеріальне та моральне стимулювання збільшення кількості дітей у сім'ї. Так, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року, щомісячна допомога сім'ї виплачувалася лише після народження четвертої дитини – 4 крб на місяць. З народженням кожної наступної дитини розмір допомоги збільшувався, досягнувши максимуму – 15 крб на один місяць на одинадцяті і кожну наступну дитину²². Цей указ відіграв позитивну роль у 1940-1950-х роках, коли сім'ї з двома-трьома дітьми були поширеним явищем і тому регулярна щомісячна допомога надавалася сім'ї з народженням у ній четвертої і наступної дитини. Порядок призначення і виплати допомоги багатодітним у 1970–1980-х рр. регулювався Положенням ВР СРСР «Про порядок призначення і виплати допомог вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям», яке було затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 12 серпня 1970 р., проте розмір і порядок виплат допомоги багатодітним і самотнім матерям залишився таким самим, як і раніше²³. Лише із 1981 року був збільшений розмір державної допомоги, яку виплачували щомісячно самотнім матерям. Допомога виплачувалася до досягнення дитиною 16-річного віку, а дітям, що навчалися, до 18 років. Встановлена виплата одночасної допомоги матерям у розмірі 50 крб при народженні першої дитини і 100 крб при народженні другої й третьої дитини із збереженням діючих раніше розмірів допомоги на четверту і наступних дітей (65 крб – на четверту, 85 – на п'яту, 100 – на шосту і до 250 крб. на одинадцяті і всіх наступних дітей)²⁴.

Згідно зі статистикою, в 1970-1980-х рр. більшість сімей УРСР обмежувалась однією дитиною чи двома. На думку партійних керівників, матеріальне заохочення сімей для народження більшої кількості дітей мало і надалі відігравати роль важливого стимулу.

Крім того, у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. як заохочення застосовувалися заходи морального стимулювання народжуваності. Продовжував діяти Указ Президії ВР СРСР 1944 року, що передбачав присвоєння звання «Мати-героїня» жінці, яка народила і виховала 10 і більше дітей. На початку 1980-х ця правова норма здавалася вже давно застарілою. За даними Всесвітньої ор-

ганізації охорони здоров'я, кожна наступна народжена дитина, починаючи з п'ятої за рахунком, страждає багатьма дефектами здоров'я. Часті пологи виснажують організм жінки, вона народжує слабких дітей²⁵. Однак КПРС цікавив лише кількісний приріст населення. Питання належного виховання і навчання 10-ти дітей, без заподіяння шкоди фізичному і духовному розвитку дитини, партія не враховувала.

Лише наприкінці 1970-х років радянське законодавство поповнилося положенням про конституційний захист сім'ї державою. Так, у Конституції СРСР 1977 року та відповідно до Конституції УРСР 1978 року, вперше в історії радянського права, була вміщена окрема стаття, яка присвячувалася захисту сім'ї. У статті 51 визначалися засади побудови шлюбу і сім'ї: сім'я мала перебувати під захистом держави; шлюб будувався на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя повністю рівноправне в сімейних відносинах. Держава мала проявляти піклування про сім'ю шляхом створення і розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації та вдосконалення побутових служб та громадського харчування, виплати допомоги по народженню дитини, надання допомоги та пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів виплат і допомоги сім'ї²⁶.

Конституція УРСР 1978 року містила більше десяти статей, які регулювали діяльність державних інститутів і суспільних організацій у сфері виховання дітей, прав і обов'язків громадян щодо сім'ї, державної допомоги у справах сім'ї. Так, у статтях 7, 24, 25, 40, 41, 51 і 64 закріплювалися норми, пов'язані з організацією виховання, дозвілля, охорони здоров'я дітей²⁷. Згідно з Основним Законом 1978 року, перевага надавалась відтепер сімейному, а не суспільному, як у перші роки існування Радянського Союзу, вихованню дітей. Таким чином, конституційне положення про захист сім'ї державою закріплювало на найвищому рівні принципово інше розуміння ролі сім'ї в житті радянського суспільства.

Незважаючи на значну кількість державно-правових актів, що передбачали різні види матеріальної допомоги сім'ї, компартії так і не вдалося повною мірою вирішити поставлені перед нею завдання щодо подолання малозабезпеченості і низького рівня прибутків більшості сімей із дітьми.

До кінця 1980-х років КПРС не зуміла реалізувати обіцянки щодо забезпечення кімна-

тами і квартирами молодих сімей. Причиною таких невдач у соціальній політиці став залишковий принцип фінансування цієї сфери, а також недостатня кваліфікованість працівників соціальної сфери. Управлінські функції з проведення сімейної, а також демографічної політики здійснювались через консультативну діяльність Державного комітету праці УРСР, Пенсійного фонду УРСР, Фонду соціального страхування УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР, а також вертикальних структур цих міністерств та відомств, у тому числі виконкомів рад народних депутатів різних рівнів. Ці функції реалізувались паралельно з іншими більш значущими повноваженнями і не мали достатнього організаційного оформлення.

Лише в 1989 році вперше в історії СРСР було сформовано постійно діючі державні установи, що займались управлінням соціальною політикою у справах сім'ї, жінок, охорони материнства і дитинства, – Комітет Верховної Ради СРСР у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, а також Відділ Ради Міністрів СРСР у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, що мали відповідати за реалізацію сімейної політики. Аналогічні структури створено і в союзних республіках, зокрема в УРСР у 1990 році, але вони відповідали вже зовсім новим політичним реаліям.

Завдяки заходам державної сімейної політики вдалося частково реалізувати демографічні цілі – досягти на короткий період збільшення народжуваності та приросту населення. Але позитивний приріст населення стосувався території СРСР в цілому, і досягнутий він був за рахунок республік Середньої Азії і Закавказзя, населення яких збільшилося з 1959 до 1988 року на 33,6%. Природний приріст населення УРСР, згідно з даними 1988 року, становив 7,3% питомої ваги по СРСР, тоді як у 1969 році становив 14,7%²⁸.

Такий результат, на думку демографів, був зумовлений тим, що під час введення в дію постанови «Про заходи по збільшенню державної допомоги сім'ям, що мають дітей» від 1981 року, не було враховано той факт, що зростання народжуваності зачепить усі регіони. Для республік з низькою народжуваністю, зокрема УРСР, а також республік Прибалтики такі заходи були недостатніми для стійкості режиму відтворення населення. У республіках із високою народжуваністю (Середня Азія,

Закавказзя) ці заходи лише прискорили зростання населення. Кошти, виділені на фінансування здійснюваних заходів, із зрозумілих причин перерозподілялись на користь багатодітних регіонів.

Отже, радянським керівництвом одним із стратегічних напрямків соціального розвитку на шляху до комуністичного майбутнього визнавалась проблема збереження сім'ї як інституту державної демографічної політики. Партійно-державна політика у сфері охорони сім'ї, піклування про матерів та підростаюче покоління в 1960-1980-х роках знайшла широкі відображення в резолюціях партійних з'їздів, Конституції СРСР та УРСР, законах, постановах, різноманітних положеннях, що мали забезпечити втілення в життя соціальних програм. Однак проблема практичної реалізації наведених нормативних документів має стати предметом окремого дослідження.

¹ Demograficheskaia revoliutsiia. – M., 1976. – 239 s.; Vyshnevskiy A.H. Vosproyvodstvo naseleniia y obshchestvo: ystoriia, sovremennost, vzgliad v budushchee. – M., 1982. – 287 s.; Kvasha A.Ia. Demograficheskaia polytyka v SSSR. – M., 1981. – 200 s.; Machkovskiy M.S. Sotsyolohiia semy: problemia teoryy, metodolohyy y metodyky. – M., 1989. – 112 s.

² Antonov A.Y. Razrabotka metodolohycheskykh osnov semeinoi polytyky (nauchnoe obosnovanye). – M. 1993. – 66 s.; Vyshnevskiy A.H. Semeinaia polytyka kak ob'ekt yssledovaniia / Vestnyk RAN. – 1992. – №3. – S. 31-44; Эволюция семьи у семеинаia polytyka v SSSR / otv. red. Vyshnevskiy A.H. – M., 1992 h. – 138 s.; Domokhoziaistvo, semia y semeinaia polytyka / pod red. Elyzarova V.V., Zverevoi N.V. – M., 1997. – 187 s.

³ Statia 16, Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

⁴ Prohramma Rossyiskoi Kommunistycheskoi partyy (bolshevykov) [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/1919progr.htm>

⁵ Prohrama Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu. – K., 1977. – S. 87.

⁶ XXIII siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz (28 marta – 6 aprelia 1966 hoda): Stenohrafycheskyi otchët, t. 1. – M., 1966. – S. 317; XXIV siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz (30 marta – 9 aprelia 1971 hoda): Stenohrafycheskyi otchet, t.1. – M., 1971. – S. 227-229; XXV siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho soiuz (26 fevralia – 5 marta 1976 hoda): Stenohrafycheskyi otchet, t.1. – M., 1976. – S. 462; XXVI siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz (23 fevralia – 3 marta 1981 hoda): Stenohrafycheskyi otchet, t.1. – M., 1981. – S. 375.

⁷ Statia 122, Konstytutsiia SRSR 1936 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://constitution.garant.ru/history/ussrfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/10/#block_1010

⁸ Tam samo.

⁹ Dekrety VTsVK i RNK RSFSR «Pro hromadianskyi shliub, pro ditei i vvedennia knykh-aktiv shliubu», «Pro rozirvannia shliubu»; kodeks zakoniv «Pro akty hromadianskoho stanu, pro shliubne, simeine i opikunskie pravo» 18-19 hrudnia 1917 r; «Kodeks zakoniv pro simiu» vid 30 travnia 1926 roku [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/713/5/>

¹⁰ Preambula Kodeksa o brake y seme USSR / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – K., 1982. – S. 50.

¹¹ Tam samo.

¹² Tam samo.

¹³ Statia 33, Konstytutsiia URSR 1978 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

¹⁴ Lukianova O.M. Materynstvo – shchastia zhinky. – K., 1979. – S. 30

¹⁵ Materialy XXIV zizdu KPRS. – K., 1971. – S.86.

¹⁶ Materialy XXV zizdu KPRS. – K., 1976. – S. 95.

¹⁷ St. 179 Otpuska po beremennosti y rodam; St. 180. Pysodynenye k otpusku po beremennosti y rodam ezheodnogo otpuska; St. 181 Dopolnytelnyi otpusk materiam, ymeiushchym detei v vozraste do odnogo hoda; St. 182 Otpuska zhenshchynam, usymovvshym novorozhdennykh detei; St. 184. Harantyy pry pryeme na rabotu y zapreshchenye uvolneniia beremennykh zhenshchyn, materei, kormiashchyykh hrudiu, y zhenshchyn, ymeiushchyykh detei do odnogo hoda / Kodeks Zakonov o Trude USSR ot 10 dekabria 1971 hoda / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – K., 1982. – S. 71-72.

¹⁸ Tam samo.

¹⁹ Brezhnev L.I. Leninskym kursom. Promovy i statii. T. 6. – K., 1978. – S. 311.

²⁰ Postanova TsK KPRS i Rady Ministriv SRSR vid 12 veresnia 1974 roku «Pro podalshe pokrashchennia materialnoi dopomohy malozabezpechenym simiam, yaki maiut ditei» / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – S.128-132.

²¹ Narodnoe khoziaistvo SSSR za 70 let. Yubyleinnyi statystycheskyi ezheodnyk. [Elektronnyi resurs] / M., 1987. – Rezhym dostupu: <http://istmat.info/node/9304>

²² Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR vid 8 lypnia 1944 r. «Pro zbilshennia derzhavnoi dopomohy vahitnym zhinkam, bahatoditnym i odynokym materiam, posyleniia okhorony materynstva i dytynstva i zasnuvannia ordena «Materynska slava» i «Medal materynstva» // Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – S. 15.

²³ Tam samo. – S. 115-116.

²⁴ Tam samo.

²⁵ [Elektronnyi resurs]: Tochka dostupu: <http://www.euro.who.int/ru/publications/key-publications> – Sait Vsesvitnoi orhanizatsii okhorony zdorovia.

²⁶ Konstytutsiia Ukraynskoi Sovetskoi Sotsyalistycheskoi Respublyky, 20 aprelia 1978 hoda / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – S. 6.

²⁷ Tam samo. – S. 6 – 9.

²⁸ Naseleniye y trudovyye resursy / Narodnoe khoziaistvo SSSR za 70 let. Yubyleinnyi statystycheskyi ezheodnyk. [Elektronnyi resurs]: M., 1987. – Rezhym dostupu: <http://istmat.info/node/9300>.